

Панишко С.Д. Городища «*motte and bailey*» як перші лицарські двори Волині / С. Д. Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 16. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 205 – 215.

Сергій ПАНИШКО

ГОРОДИЩА «MOTTE AND BAILEY» ЯК ПЕРШІ ЛИЦАРСЬКІ ДВОРИ ВОЛИНИ

Проблема появи на Волині місцевого лицарства виглядає досить складною. Писемні джерела слабо відображають початкові етапи цього процесу. Посилання на типову лицарську зброю та спорядження вимагають обережності, оскільки це категорія мобільних знахідок, які могли мати немісцеве походження. Безперечним аргументом на користь появи волинського (у територіальному розумінні) лицарства виглядає будівництво ними укріплених дворів (замків) у межах своїх володінь.

М.П. Кучера писав, що «у західних слов'ян тип владичого замку формується в XIII – XIV ст. (так звані «стіжкові городища»). У Давній Русі цей процес не був завершений в зв'язку з монголо-татарською навалою» [Кучера, 1999, с. 185]. В цілому погоджуючись із цим висновком, слід зауважити, що у південно-західній Русі давньоруська державність зберігалась іще століття після навали, до 1340 р., а на Волині її формальні ознаки простежуються аж до 1452 р. Ці два століття були часом активного формування прошарку дрібних землевласників. Вже обставини вступу у власність Володимирським князінням Мстислава Даниловича позначились актуальністю роздач державних земель. Але особливою щедрістю у цьому відношенні відзначились Любарт і Свидригайло. Підтвердженням належності частини нових землевласників до лицарського стану є специфічний тип укріплень, залишків найдавніших лицарських дворів у межах їх володінь.

У даній роботі мова піде про городища Волині, які за зовнішніми морфологічними ознаками відповідають європейським укріпленням типу «*motte and bailey*» раннього періоду їх існування. Серед численних пам'яток регіону, як нерухомих, так і мобільних, саме ці городища, виходячи з їх доброї вивченості у Європі та однозначній інтерпретації там як лицарських замків, найкраще ілюструють появу класичного лицарства на землях Волині. Такі двори були попередниками, а у ряді випадків і співіснували з відомими волинськими мурованими замками.

За своїм плануванням досліджувані пам'ятки часто схожі на класичні давньоруські городища, які складаються з дитинця та окольного міста. Головна різниця між ними полягає у розмірах (в цілому давньоруські городища значно більші) та функціях (досліджувані пам'ятки були помешканнями одного феодала). Різняться вони і від волинських

давньоруських феодальних садиб типу городища «Вал» [Кучінко, 1996] наявністю окремо виділеного і піднесеного та спеціально укріпленого помешкання феодала, у той час як на давньоруських садибах феодал жив разом із слугами у межах одного укріпленого простору. І, зрештою, для досліджуваних городищ характерна наявність земляного насипного пагорба, який будучи специфічною формою укріплення у період функціонування пам'ятки, у багатьох випадках добре зберігся до нашого часу і легко фіксується за зовнішніми морфологічними ознаками.

Поширення укріплень типу «*motte and bailey*» у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання у XI ст. почали масово споруджуватися і у Англії. Головним достоїнством таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони суміщували у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

«*Motte*» – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалася для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводилися із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. У певній мірі він, разом з дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалася менш укріплена ділянка – «*bailey*», тобто двір, який був обведений ровом та валом з частоколом. Тут розміщувалися господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їх будівлі споруджувалися із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювалися, як-правило, із збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому, загальне первинне планування укріплень типу «*motte and bailey*» у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є Віндзорський замок у Англії.

Тривала еволюція привела до формування вузького та широкого розуміння змісту поняття укріплень типу «*motte and bailey*». У вузькому розумінні це житло феодала невеликої площі, з потужним насипом та дерев'яними елементами оборонних споруд. Такі укріплення у Західній Європі були поширені у X – XIII ст. Широке розуміння передбачає і ширший хронологічний діапазон, практично все пізнє середньовіччя, феодальний замок взагалі, основним елементом планування якого був насип з баштою, у тому числі і мурованою, на ньому.

У сучасній польській історіографії такі пам'ятки відомі як стіжкові городища, або городища на копці. Великий інтерес до їх вивчення почав

проявлялись з 70-х років, а 80-ті роки ХХ ст. стали періодом надзвичайно активного вивчення стіжкових городищ, результатом чого була велика кількість публікацій, узагальнених Анною Марциняк-Кайзер у роботі, присвяченій середньовічному лицарському двору [Marcinsak-Kaizer, 2011].

Під стіжком (копцем) польські дослідники розуміють монолітне суцільне підвищення, інколи з валами по краях, яке своїми схилами не тільки захищає внутрішній майданчик, але і підносить його рівень над навколишньою територією. До стіжкових утворень вони відносять як насипи антропогенного походження, так і штучно обмежені ровами або дещо підправлені досипанням природні підвищення різної висоти. До власне насипних «стіжків» зараховуються насипи різноманітної форми (круглі, овальні, прямокутні) та різної висоти. Хронологічні межі їх також широкі, від ХІІІ ст. по ХVІІ ст. Однак, практично всі ранні стіжкові насипи на території Польщі, які функціонували у другій половині ХІІІ – ХV ст., пов'язуються із «motte» і проживанням там лицарів.

Нещодавно була опублікована підготовлена раніше стаття автора, присвячена стіжковим городищам Волині, де розглядались пам'ятки з відносно великими стіжковими насипами у Коршеві, Камені-Каширському, Любомлі, Турійську та Ветлах, що, за виключенням Коршівського городища, є залишками дрібних давньоруських міст, центрів окремих волостей-сотень ХІV ст. [Панишко, 2011б]. Публікуючи ці матеріали, автор відзначив неординарність Коршівського стіжкового городища у двох відношеннях. На відміну від решти городищ воно не виступало у ХІV ст. як адміністративний центр окремої волості-сотні і було єдиним, що розмішувалось не у поліській, а у лісостеповій зоні [Панишко, 2011б, с. 335]. Поданий нижче матеріал пояснює таку виключність цієї пам'ятки.

За зовнішніми морфологічними ознаками Коршівське городище [Панишко, 2009] складається з двох частин – центральної стіжкової, яка нині візуально сприймається як дитинець площею 0,9 га та окольного міста площею понад 5га. Звертає на себе увагу різниця у вигляді укріплень цих двох частин. Якщо окольне місто обведене класичним валом що на деяких ділянках доповнюється ровом з його внутрішнього боку, то «дитинець» має вигляд класичного стіжкового городища. Це округлий насип з горизонтальним верхнім майданчиком розміром 50x65 м (рис. 1).

Стіжковий насип був розрізаний траншеєю розміром 1,0x13,0 м, що була закладена у його південно-західній частині (рис. 2). Встановлено, що перші укріплення дитинця Коршівського городища у вигляді валоподібного насипу з дуже розтягнутою внутрішньою полою були споруджені у ХІ ст.

Другим етапом укріплення дослідженої ділянки дитинця була масштабна підсипка. У результаті неї ця ділянка городища набула характерної стіжкової форми. Отриманий в ході підсипки фас насипного ескарпу нині сягає висоти 2,5 м. Підсипка містить матеріали ХІІ – ХІІІ ст.,

що вказує на нижню хронологічну межу її проведення. Доказом функціонування городища, причому саме як військового осередку, у пізніший період є знахідка арбалетного болта на його території.

Поки згадана вище стаття була у друці, автор прийшов до висновку про інтерпретацію стіжкового насипу на Коршівському городищі не як дитинця давньоруського міста, а як окремого укріплення у вигляді стіжка, яке було споруджене не раніше XIII ст. [Панишко, 2009, с. 70]. Це припущення знайшло підтвердження у ході досліджень В.Г. Баюком розміщеної неподалік пам'ятки, раніше відомої як городище у с. Гірка Полонка, у с. Городище I [Баюк, 2012], яка за планувальними особливостями дуже схожа на Коршівське городище.

Укріплення у с. Городище I являє собою круглий в плані стіжок (рис. 3) із горизонтальним верхнім майданчиком розміром 65,0x60,0м і висотою до 5,0м над рівнем заплави, частково зруйнований кар'єром. По зовнішньому контуру прилеглого поселення простежуються сліди укріплення валом, однак характер їх поки не встановлений. На стіжку городища було закладено траншею розмірами 15x1м, що тягнулась від центру до західної межі укріплення. Глибина нашарувань та підсипок, досліджених в ній до рівня материка сягала 2м. Незважаючи на невеликий об'єм робіт вдалось з'ясувати ряд особливостей внутрішньої конструкції насипу стіжка.

Його укріплення були зведені у два етапи. Ранні укріплення являли собою валоподібний насип шириною 3м та висотою 0,5м. На його гребні виявлено сліди дерев'яних елементів конструкцій валу – стовпову ямку, залишки згорілої та сліди від зотлілої балок. Із зовнішньої сторони насипу розміщувався рів. На одному рівні з подошвою валу, на рівні материка, в межах закладеної траншеї були виявлені і частково досліджені два заглиблених у материк об'єкти, що містили кераміку X ст. та знахідки, пов'язані з металургійним ремеслом. На території стіжка культурний шар, що лежав на материковому ґрунті містив знахідки, які можна віднести до часу від X до XIII ст. тобто практично всього давньоруського періоду.

Другим етапом укріплення городища була масштабна (до 1м) підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно і набуло нинішньої характерної стіжкової форми. Попередньо нижню хронологічну межу цих робіт можна визначити за нечисленними знахідками з тіла підсипки. Це фрагменти якісної, тонкостінної кераміки темного кольору (часто зі слідами повторного обпалу) з високими, оформленими лінійним врізним орнаментом тонкими вінцями. У майже всіх випадках верх вінця та його внутрішня сторона вкриті зеленою поливою.

Отже, вперше укріплення тут було зведене на місці давнього поселення іще у давньоруський час. Не раніше XVI ст. городище було підсипане, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною

площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Дуже схожа за зовнішніми морфологічними ознаками пам'ятка відома у с.Коблин Млинівського району. Тут посеред заплави р. Ікви в урочищі «Кемпа» на останці висотою 5 – 6м знаходиться городище неправильної чотирикутної форми розміром 45х50м. По периметру воно оточене валом висотою до 1м. Культурний шар на пам'ятці перевищує 1м та містить матеріали бронзового віку та XVI – XVIII ст. На думку Б.А. Прищепи та В.В. Ткача у ранньому середньовіччі це укріплення використовувалось як сховище. На протилежному березі Ікви розміщується велике мисове давньоруське городище, яке, можливо, має двочленну структуру. Коблин згадується як містечко із замком у XVI ст. [Прищепи, Ткач, 2003]. Очевидно, саме на «Кемпі» і розміщувався цей замок.

Інша «Кемпа», яку вірогідно можна віднести до досліджуваних пам'яток, знаходиться у межах м. Дубно. Нині на її території розміщується Спасо-Преображенська церква, а раніше був монастир. Діаметр майданчика цього підвищення становить 50м, а його висота над рівнем заплави 5 – 6м. Розвідкові роботи, проведені В.В.Ткачем показали, що окремі знахідки з цього пункту датуються домонгольським часом, а масові – починаючи з другої половини XIII ст. практично до XIX ст. [Ткач, 2007]. На схід від «Кемпи» простежується підвищення у заплаві р. Ікви розміром 150 х50м, нині повністю забудоване.

До цього кола пам'яток також, очевидно, можна зарахувати городище в урочищі «Гребелька» у с. Бужковичі поблизу Володимира-Волинського. Воно має стіжкову форму діаметром 90 – 100м, розміщене у заплаві р. Луги і датується X – XIV ст. [Терський, 2002, с. 31, рис. 13].

Результати досліджень стіжкових насипів Коршівського городища та Городища І вказують на їх значні відмінності від групи виділених автором стіжкових городищ Полісся, які є залишками дрібних міст, що на заключному етапі давньоруської історії Волині виступали як центри окремих волостей-сотень. Вони не тільки територіально відірвані від Полісся але і мають набагато менші розміри та слабші культурні відкладення післямонгольського часу. За аналогією з подібними пам'ятками на території Польщі їх можна віднести до залишків лицарських дворів. За зовнішніми морфологічними ознаками до цієї групи можна зарахувати і пам'ятки з показовими назвами «Кемпа» у м. Дубно та с. Коблин, а також городище у с. Бужковичі. Стіжкові насипи згаданих вище городищ виступали як «motte», тобто, пагорб, на якому могло розміщуватись житло лицаря. Оскільки їх площа була порівняно великою, тут могло знаходитись кілька споруд, обведених самостійними укріпленнями.

Набагато складнішим є визначення на цих пам'ятках території «bailey», тобто двору. Звичайно, територія окольного міста

давньоруського Коршева у понад 5га. для лицарського двору була завеликою, тим більше, що вал окольного міста був насипаний не пізніше першої половини XI ст. [Панишко, 2009, с. 70]. Це саме можна сказати і про вірогідно обмежену валами територію у Городищі I. Більш-менш вірогідно з «bailey» можна співвіднести підвищення розміром 150x50м на схід від «Кемпи» у м. Дубно. Однак, у випадках з Коршівським городищем та Городищем I слід враховувати, що вони розміщувались на раніших давньоруських укріплених пам'ятках і у період функціонування стіжкових насипів могла використовуватись, і захищатись дерев'яними спорудами, не вся раніше укріплена площа. Для європейських середньовічних укріплень ситуація, коли раніші, більші за площею, замкнуті кільцеві укріплення типу «ringwork» еволюціонували в «*motte and bailey*» була досить поширеним явищем [Kenyon, 1990, p. 28 – 31].

Значні розміри площі майданчиків описаних вище стіжкових городищ, що передбачало розміщення там кількох споруд, дозволяє віднести їх до пам'яток типу «*motte and bailey*». Однак на Волині можна виділити і класичні городища «*motte and bailey*», де на майданчику стіжкового насипу могла розміститись тільки оборонно-житлова вежа. Такі городища локалізуються у околицях м. Володимира-Волинського у с. Фалемичі та у с. П'ятидні.

Городище в с. Фалемичі в урочищі «Селисько» (рис. 4 – 5) обстежувалось О. Цинкаловським та С. Терським [Терський, 2010, с. 109, рис. 58 – 59]. Пам'ятка складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130x50 м (1,5 га.) знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення у заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий стіжок діаметром 40 м і висотою 8 м. Геоморфологічні особливості навколишнього простору вказують що це не природне утворення, а штучний насип. Вершина насипу заокруглена, так що візуально він сприймається як великий курган. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII – XVIII ст.

Фалемичі згадані у літописі під 1157 р. як Хвалимичі. С. Терський пов'язує походження цієї назви з іменем першого власника Хвала і припускає існування боярської садиби, яку локалізує на мисах східніше та північніше сучасного села. На території городища, на його думку, у XII – XVIII ст. існувало містечко із замком. При цьому незвичність даного комплексу для давньоруської фортифікаційної традиції явно поставила перед дослідником проблему його опису. Стіжок у одному випадку він називає «замчиськом», а у іншому «дитинцем»; відкрите поселення – «містечком» або «підзамчем». Не вдаючись у термінологічні нюанси, відзначимо, перед С. Терським, як і перед автором у випадку з Коршівським городищем, постала проблема: куди віднести цю незвичну пам'ятку, до давньоруських городищ чи до середньовічних замків? Адже

як археологічні, так і писемні джерела свідчать, що поселення існувало тут впродовж обох цих періодів.

Пам'ятка не розкопувалась, але зовнішні морфологічні особливості ізольованого насипу, його близькість до відкритого поселення та датування поселенського комплексу дозволяють віднести його до кола укріплень типу «*motte and bailey*», або малих стіжкових городищ – залишків лицарських дворів XIV – XV ст. Така інтерпретація не виключає можливості існування на цьому місці давньоруського укріпленого поселення у XII – XIII ст. з одного боку, і не суперечить переростанню цього лицарського двору у невеликий дерев'яно-земляний замок, відомий з писемних джерел, у XVI – XVII ст.

Цікавою планувальною особливістю городища у Фалемичах, на яку не звертали уваги попередні дослідники, є розміщення стіжка на захід від двору, у місці найбільшого зближення останцевого підвищення, на якому розміщений комплекс городища, з мисовидним виступом лівобережної надзаплавної тераси. Тобто, за умови відсутності інших підходів, що у даній топографічній ситуації видається очевидним, на двір укріпленого комплексу можна було потрапити лише через стіжок.

Іншою пам'яткою, яку з високою ступінню вірогідності можна віднести до малих стіжкових є городище в урочищі «Осіянська гора» в с. П'ятидні Володимир-Волинського району (рис. 6 – 7). Городище обстежувалось О. Цинкаловським та С. Терським [Терський, 2010, с.115, рис. 62]. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира.

Городище займає видовжений останець надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5 – 7 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик розмірами 45x20м. Середня частина вершини останця на протязі близько 20 м сильно звужена і дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє.

Таким чином, маємо дві групи малих стіжкових городищ що різняться за розмірами. Більші, типу «*motte and bailey*», розміщені у Коршеві, Городищі I та, вірогідно, у Коблині, Дубно, Бужковичах і тяжіють до великих адміністративних центрів Волині – Володимира, Луцька, Дубна. Менші, класичні «*motte and bailey*», чітко локалізуються у районі Володимира-Волинського у Фалемичах та П'ятиднях і мають невеликі за площею, але високі стіжкові частини. Розміри їх верхніх майданчиків дозволяли розмістити там лише одну споруду – житлово-оборонну вежу.

Укріплення таких невеликих об'єктів потребувало мінімальних трудових затрат.

Хронологічне співвідношення цих двох груп поки що залишається нез'ясованим. Вони могли існувати і одночасно, представляючи не відмінні хронологічні групи пам'яток, а своїми розмірами вказуючи на різний майновий стан власників.

Поширення укріплень цього типу слід пов'язати із європейськими впливами, оскільки у місцевому фортифікаційному будівництві давньоруського періоду такі споруди не зустрічаються. Це могло статись внаслідок тісних контактів Волині з Польщею та Орденем у XIII – XIVст. [Панишко, 2001]. Показово, що еталонна для характеристики дрібного лицарського двору середньовічної Польщі пам'ятка, стіжкове городище Племент, розкопана на території орденських володінь у Хелмінській землі [Plemięta, 1985].

Поява ідеї будівництва укріплень типу «*motte and bailey*» на Волині, на думку автора, відноситься до другої половини XIII ст. коли тут розпочалось будівництво так званих «волинських веж». Досліджувані пам'ятки і давньоруські городища з кам'яними або цегляними вежами об'єднує одна спільна важлива риса – ізольоване розміщення оборонних споруд у вигляді стіжкового насипу або мурованої вежі.

До останнього часу «волинські вежі» сприймалися як донжони, тобто, житлово-оборонні об'єкти, що знаходились всередині укріплень і були останнім осередком захисту городища. Окрім цього увага акцентувалась на можливості обстрілу простору навколо укріплення з верхніх ярусів веж [Раппопорт, 1967, с. 204]. У останній час з'явилась цікава думка про віднесення, принаймі, частини з них до бергфрідів (*bergfried*), тобто не житлових, а суто оборонних об'єктів [Макарау, 2001]. Не вступаючи у дискусію щодо характеру використання «волинських веж» для постійного проживання відзначаю, що для теми даного дослідження важливим є їх просторове положення щодо ділянки, де велось господарське життя городища, тобто, двору.

До нашого часу збереглась тільки одна надійно датована «волинська вежа» у м. Кам'янці Брестської області. Стационарно досліджувались залишки практично аналогічної за конструкцією та датуванням вежі у с.Старий Чорторийськ Маневицького району. Стосовно останньої, то вона знаходилась на території городища, і цілком могла виконувати функції донжону, що відображено на реконструкції П.О. Раппопорта [Раппопорт, 1967, рис. 142]. За аналогією з Чорторийською раніше уявлялось і просторове розміщення вежі у Кам'янці – на реконструкціях вона локалізувалась на території городища. Однак, така реконструкція була цілком умоглядною. На відміну від самої вежі, яка неодноразово досліджувалась археологами та архітекторами, культурний шар Кам'янця до останнього часу практично не вивчався. Тільки у останні десятиліття були проведені розкопки, які дозволили встановити ряд аспектів

історичної топографії давньоруського Кам'янця, зокрема, локалізувати вежу за межами городища.

Дослідженнями А.В. Іова та А.А. Башкова встановлено, що укріплення Кам'янця складалось із двох відособлених підвищень, обнесених валами та ровами. На західному підвищенні розміщувався первинний замок (С.П. – городище), а на східній мурована цегляна вежа. Зв'язок між ними міг здійснюватись по дерев'яному містку. При обороні вони могли виступати як цілісний комплекс, але при необхідності могли вести і ізольовану боротьбу [Башкоу, 2011].

Так планувальна структура давньоруського Кам'янця теоретично може відображати західноєвропейську тенденцію активізації ролі донжону у обороні укріплень шляхом його розміщення у лінії мурів або у рідких випадках виносу його за периметр укріплень, що намітилась у другій половині XIIст. [Kenyon, 1990, p. 40]. Однак це виглядає малоімовірним, оскільки навіть у Європі випадки виносу донжонів за межі основних укріплень були поодинокими.

У розміщенні мурованих веж у Кам'янці і Гродно за межами міських укріплень швидше всього вбачається вплив західноєвропейської традиції будівництва укріплень типу «*motte and bailey*», коли башта, у даному випадку навіть мурована, знаходилась за межами господарського двору. Застосування цієї прогресивної на той час схеми підтверджує високий професіоналізм будівничого Олекси, який виконував роботи. Відзначимо, що Кам'янець будувався як державне місто, а не як приватний замок, що пояснює виключність масштабів доповнення його «*motte*» грандіозною мурованою вежею та вказує на провідну роль держави у появі на волинських землях цього нововведення.

Знайомство волинських фортифікаторів з цим ефективним принципом укріплення європейських замків різного масштабу робило можливим спорудження городищ цього типу вже у другій половині XIII ст. Зрештою, одне із них у околицях Володимира могло належати саме будівничому Олексі.

Разом з цим, не слід виключати можливості появи класичних менших городищ «*motte and bailey*» у околицях Володимира у період короткотермінового входження цього міста та його околиці до складу Польщі впродовж 1366 – 1370 р.р. Прагнення Казимира Великого до закріплення колишнього стольного міста Волині за собою виразилась у будівництві тут великого мурованого замку [Панишко, 2011а]. У розрізі цієї діяльності поблизу замку могли з'являтися і невеликі лицарські двори. Аргументом на користь цього припущення є концентрація таких городищ виключно в околицях Володимира.

ЛІТЕРАТУРА

Башкоу А. А.

2011 Археологія старажынага Камянца // Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції «Середньовічні міста Полісся» (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). Наукове видання. Київ – Олевськ. – С. 8 – 11.

Баюк В.Г.

2012 Дослідження комплексу пам'яток археології біля с. Городище І Луцького району // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети і перспективи досліджень»: У 3 т. – Т.1. – Луцьк. – С. 11 – 13.

Кучера М.П.

1999 Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – Київ. – 252с.

Кучінко М.М.

1996 Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа. – 207 с.

Макарау М.

2001 Да пытання пра выкарыстанне тэрміну «данжон» (donjon) у беларускай гістарычнай літаратуры // Гістарычны альманах. – Том. 5. – Гродна. – С. 54 – 67.

Панишко С.Д.

2001 Післямонгольська Волинь // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – №10. – С. 80 – 89.

2009 Коршівське городище // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – №13. – С. 67 – 73.

2011а Мурований замок Казимира Великого у Володимирі // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. VII. – Луцьк. – С. 323 – 327.

2011б Стіжкові городища Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – С. 329 – 337.

Прищепя Б. А., Ткач В. В.

2003 Слов'яно-руські городища IX – XIII ст. в басейні р. Ікви. // Археологія Тернопільщини, – Тернопіль. – С. 182 – 189.

Раппопорт П.А.

1967 Военное зодчество западнорусских земель X – XIV в.в. // МИА. – № 140. – 241с.

Терський С.

2002 Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Львів. – 108с.

2010 Княже місто Володимир: Монографія. – Львів. – 320с.

Ткач В.

2007 Острів Кемпа як пам'ятка археології // Над Іквою-рікою. Літературно-мистецько-краєзначий альманах. – Дубно. – С. 30 – 31.

Kenyon John R.

1990 Medieval Fortifications. – London. – 233p.

Kola A.

1991 Grody ziemi chełmińskiej w późnym średniowieczu. – Toruń. – 248s.

Marcinsak-Kaizer A.

2011 Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. –
Łódź. – 511s.

Plemięta.

1985 Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej. Pod red. A. Nadolskiego. –
Warszawa – Płońsk – Toruń. – 209s.

Sergij PANISHKO

FOTRESSES «MOTTE AND BAILEY»
AS THE FIRST KNIGHTS' FOTRESS YARDS IN VOLYN

The article describes the fortress yards of «motte *and* bailey» type, known as conical ones, in villages Korshiv, Gorodyshe 1, Falemychi, P'yatydni and some other localities, which might be considered as the oldest knights' fortress yards in the region. The idea of building up that type of fortresses came to Volyn from Europe in XIV-th cent.

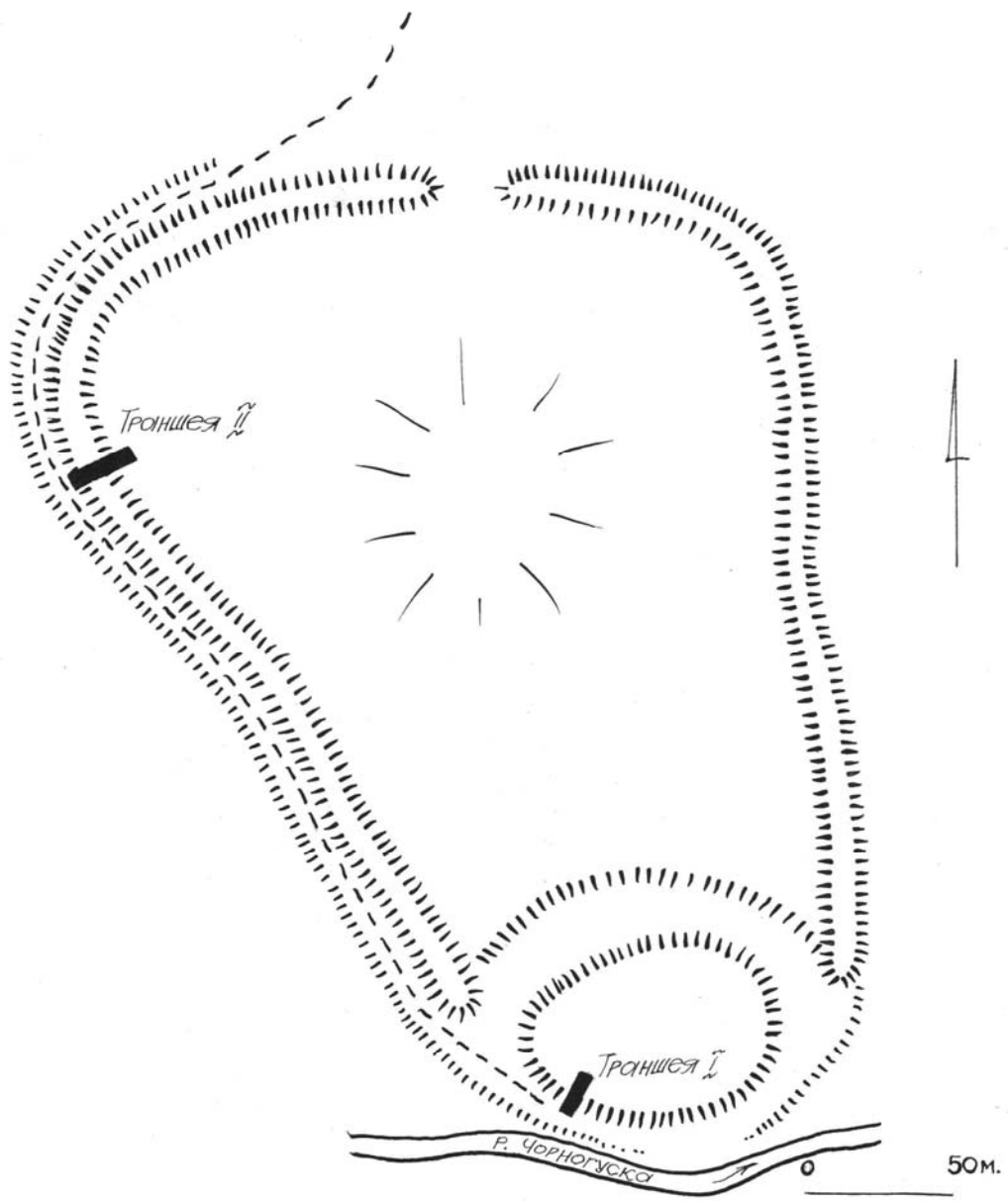

Рис. 1. План Коршівського городища.
Fig. 1. Scheme of the Korshiv fortress yard.

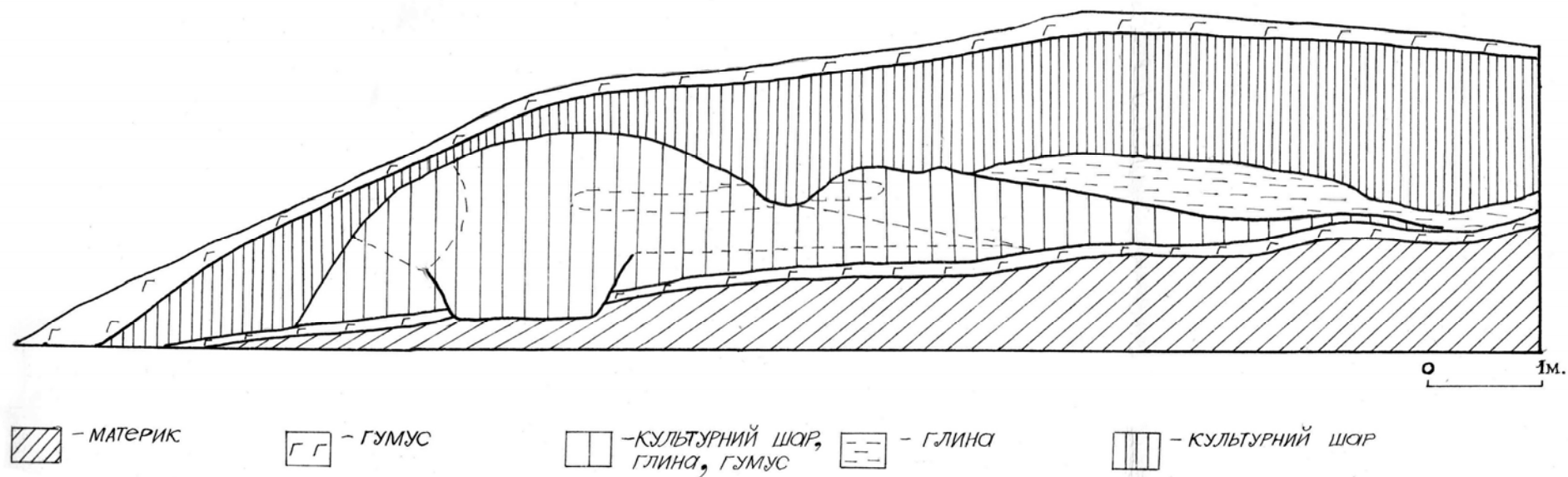

Рис. 2. Розріз «motte» Коршівського городища.
 Fig. 2. Longitudinal section «motte» of the Korshiv fortress yard.

Рис. 3. «Motte» городища у с. Городище 1.
 Fig. 3. «Motte» of the fortress yard in the village Gorodyshe 1.

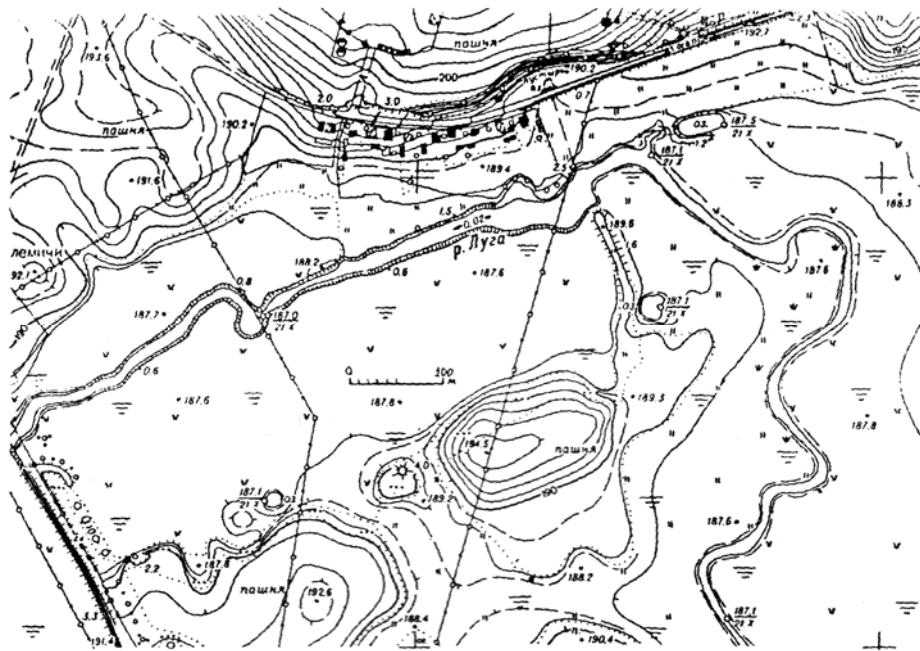

Рис. 4. План городища у с. Фалемичі.
 Fig. 4. Scheme of the fortress yard in the village Falemichi.

Рис. 5. «Motte» городища у с. Фалемичі.
 Fig. 5. «Motte» of the fotress yard in the village Falemychi.

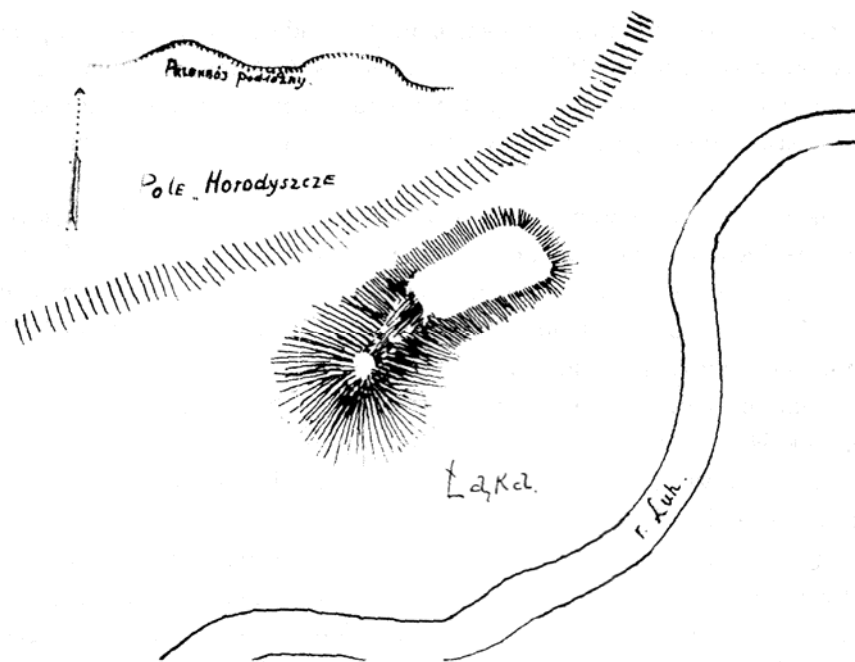

Рис. 6. План городища у с. П'ятидні.
 Fig. 6. Scheme of the fotress yard in the village P'yatidni.

Рис. 7. «Motte» городища у с. П'ятидні.
Fig. 7. «Motte» of the fortress yard in the village P'yatydni.